INNOVATSION RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING DEONTOLOGIK POZITSIYASINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI

Shodiyeva Ra’noxon Abdumajid qizi
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.23510987

Annotatsiya. *Maqolada innovatsion raqamli ta’lim muhitida bo‘lajak o‘qituvchining deontologik pozitsiyasi kasbiy me’yor, shaxsiy e’tiqod va axloqiy qaror birligi sifatida tahlil qilinadi. Manbalar qiyosiy tahlili asosida normativ-aksiologik ichkilashtirish, etik dilemma orqali qaror qabul qilish, raqamli kasbiy transfer va refleksiv regulyatsiya mexanizmlari taklif etiladi. Ularni kelgusida empirik tekshirishga doir dastlabki ko‘rsatkichlar aniqlashtiriladi.*
Kalit so‘zlar: *deontologik pozitsiya, pedagogik burch, kasbiy etika, bo‘lajak o‘qituvchi, raqamli ta’lim, etik dilemma, kasbiy refleksiya.*
Аннотация. *Исследована деонтологическая позиция будущего учителя как единство профессиональных норм, личных убеждений и этически обоснованных решений в цифровой образовательной среде. На основе сравнительного анализа источников предложены механизмы нормативно-аксиологической интериоризации, разрешения этических дилемм, переноса этических установок в цифровую практику и рефлексивной саморегуляции. Намечены показатели последующей эмпирической проверки.*
Ключевые слова: *деонтологическая позиция, педагогический долг, профессиональная этика, будущий учитель, цифровое образование, этическая дилемма, профессиональная рефлексия.*
Abstract. *This theoretical study defines pre-service teachers’ deontological position as the unity of professional norms, personal convictions and ethically justified decisions in digital education. Comparative source analysis informs four proposed mechanisms: normative-axiological internalisation, ethical dilemma resolution, transfer to digital professional practice and reflective self-regulation. Preliminary indicators are identified for subsequent empirical validation.*
Keywords: *deontological position, professional duty, teacher ethics, pre-service teacher, digital education, ethical dilemma, professional reflection.*

Kirish. Pedagogik faoliyatning raqamli platformalar, masofaviy muloqot vositalari, avtomatlashtirilgan baholash va generativ sun’iy intellekt bilan kengayishi o‘qituvchining kasbiy qarorlariga yangicha axloqiy talablar qo‘ymoqda. O‘quvchi haqidagi ma’lumotlarni qayta ishlash, o‘quv materialining ishonchliligini tekshirish, algoritmik tavsiyalarga munosabat bildirish hamda raqamli muloqotda shaxs qadr-qimmatini saqlash texnik savodxonlikning o‘zi bilan hal etilmaydi. Bunday vaziyatlarda pedagogning tanlovi kasbiy burch va mas’uliyatni anglashiga, axloqiy mezonlarni ustuvor deb bilishiga va ularni mustaqil qo‘llay olishiga bog‘liq.

O‘zbekiston Respublikasining «Pedagogning maqomi to‘g‘risida»gi Qonuni 7-moddasida ta’lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda innovatsion ta’lim usullaridan foydalanish pedagogning majburiyatlari sifatida belgilangan.

Qonunning 8-moddasida pedagogik etika qoidalarini bilish va ularga rioya etish kasbiy majburiyatlarni bajarish sifatining mezoni sifatida qayd etiladi [1]. Me’yorning mavjudligi va unga rioya etish zarurati aniq bo‘lsa-da, uni kasbiy tanlovning ichki asosiga aylantirish pedagogik tayyorgarlikning alohida tadqiqot predmetidir.

A.A. Vaxobov bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchisining deontologik tayyorgarligini pedagogik burch, adolat, hurmat va mas’uliyat bilan bog‘lab, malaka talablaridagi axloqiy-kasbiy vazifalarga e’tibor qaratadi [2, 60-61-b.]. L. Campbell kasbiy standartlarni faqat tashqi nazorat vositasi emas, balki o‘qituvchining mas’uliyatli mustaqil harakatini rag‘batlantiruvchi me’yoriy asos sifatida talqin etadi [3]. Ushbu yondashuvlar asosida tadqiqot muammosi quyidagicha qo‘yiladi: innovatsion ta’limdagi turli va ba’zan ziddiyatli talablar sharoitida bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy-axloqiy qarori barqaror shaxsiy pozitsiyaga qanday aylanadi?

Tadqiqot metodologiyasi va tushunchaviy asos. Tadqiqot me’yoriy-huquqiy hujjatlar va ilmiy nashrlarning mazmuniy tahlili, qiyosiy-konseptual umumlashtirish hamda tarkibiy-funksional modellashtirishga asoslandi. Tahlil birligi sifatida kasbiy me’yor, axloqiy tanlov, pedagogik harakat va refleksiv baholash o‘rtasidagi munosabatlar tanlandi. Maqoladagi mexanizmlar muallif tomonidan ishlab chiqilgan nazariy taklif hisoblanadi; ularning samaradorligi haqida tajriba-sinov o‘tkazilgani yoki statistik ustunlik aniqlangani da’vo qilinmaydi.

Deontologik tayyorgarlik kasbiy burchni bajarishga hozirlik darajasini, deontologik kompetensiya esa me’yoriy bilim va ularga muvofiq harakat qila olish imkoniyatini tavsiflaydi. Deontologik pozitsiya mazkur bilim va imkoniyatlarning shaxsiy e’tiqod hamda mustaqil kasbiy tanlovdagi barqaror ifodasidir. Uni o‘qituvchining pedagogik munosabat va qarorlarida burch, adolat, zarar yetkazmaslik, hurmat va javobgarlikni ustuvor mezon sifatida saqlashga yo‘naltirilgan ongli kasbiy-axloqiy tutumi deb aniqlashtirish mumkin. Mazkur ta’rifda «pozitsiya» faqat deklarativ munosabatni emas, me’yor bilan muayyan vaziyat talablari to‘qnashganda qaror uchun mas’uliyatni zimmasiga olishni ham qamrab oladi.

Kasbiy amaliyotda etik tanlov murakkabligini Lindqvist, Thornberg va Colnerudning 22 nafar talaba-o‘qituvchi bilan suhbatlar asosidagi tadqiqoti ko‘rsatadi: nizoli holatlar o‘quvchilarni himoya qilishga intilish bilan amaliyotdagi real harakat imkoniyatlari o‘rtasida yuzaga keladi [4]. Tezcan va Guvencning o‘rta maktab o‘qituvchilari ishtirokidagi tadqiqotida esa o‘quvchini himoya qilish, baholashdagi adolat, hamkasblar manfaatlari va ota-onalar aralashuvi bilan bog‘liq etik dilemmalar ajratilgan [5]. Bu natijalar kasbiy etikani me’yorlarni yodlash bilan cheklamasdan, muqobil qarorlarni asoslash tajribasini shakllantirish zaruratiga dalil bo‘ladi.

Raqamli pedagogik kompetensiyalarga bag‘ishlangan DigCompEdu doirasi o‘qituvchining raqamli resurslardan foydalanishi, o‘qitish, baholash va ta’lim oluvchilar imkoniyatlarini kengaytirishiga oid yo‘nalishlarni birlashtiradi [6]. UNESCOning sun’iy intellekt etikasi bo‘yicha tavsiyasi inson huquqlari, adolat, shaffoflik va inson nazoratini ta’kidlaydi [7]; Miao va Holmes raqamli vositalarni ta’limda qo‘llashda ma’lumotlar maxfiyligi hamda inson markazli pedagogik nazorat zarurligini asoslaydi [8]. Bu manbalar innovatsion texnologiyalardan foydalanish pedagogik qarorlarning axloqiy javobgarligini avtomatik tarzda bekor qilmasligini ko‘rsatadi.

Natijalar va muhokama. Manbalar qiyosiy tahlili asosida deontologik pozitsiya rivojlanishining to‘rtta o‘zaro bog‘liq mexanizmi taklif qilinadi. Bu yerda mexanizm muayyan metod yoki tashkiliy shartning nomi emas, balki tashqi kasbiy talabning talaba ongida qayta ishlanib, asoslangan qaror va barqaror xulqiy tutumga aylanishini ta’minlovchi ichki funksional jarayondir.

Birinchi – normativ-aksiologik ichkilashtirish mexanizmi. Uning mazmuni kasbiy burch va axloqiy majburiyat haqidagi tashqi talabni talabaning shaxsiy mezoniga aylantirishdan iborat. Mazkur jarayon me’yor mazmunini tushunish, uning o‘quvchi manfaatlariga ta’sirini qadriy jihatdan baholash va tanlovda unga sodiq qolish sababini asoslash orqali kechadi. Masalan, ta’lim oluvchining sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilish talabini bilish bilan cheklanmay, baholashda kamsituvchi izohdan ongli ravishda voz kechish uchun uning kasbiy ahamiyatini qabul qilish zarur. Natijada «qoidaga bo‘ysunish» motivi «pedagogik burchni ongli bajarish» motiviga yaqinlashadi.

Ikkinchi – etik dilemmalarda kasbiy qarorni asoslash mexanizmi. Bu mexanizmda talaba vaziyat ishtirokchilari manfaatlari va o‘zaro zid talablarni farqlaydi; qaror variantlarini qonuniylik, adolat, zarar yetkazmaslik va pedagogik maqsadga muvofiqlik mezonlari bo‘yicha solishtiradi; tanlovini dalillaydi hamda uning oqibatlariga mas’uliyat bilan yondashadi. Muammoli vaziyat tahlili, ssenariy va simulyatsiya ushbu mexanizmni faollashtiruvchi metodlardir, lekin uning o‘zi emas. Shunday ajratish sababli metodlarning xilma-xilligi emas, balki etik mulohazaning qaror qabul qilishga ko‘chishi ilmiy tahlil markaziga chiqadi.

Uchinchi – raqamli kasbiy faoliyatga deontologik transfer mexanizmi. Uning vazifasi an’anaviy pedagogik munosabatlarda o‘zlashtirilgan burch va mas’uliyat mezonlarini elektron jurnal, masofaviy mashg‘ulot, raqamli baholash va sun’iy intellektdan foydalanish vaziyatlariga ko‘chirishdir. Masalan, o‘qituvchi algoritm tayyorlagan xulosani tekshirmasdan o‘quvchiga nisbatan yakuniy hukm sifatida qo‘llamasligi, raqamli kontentning aniqligi va yoshga mosligini baholashi, shaxsga doir ma’lumotlarni himoyalashi lozim. O‘zbekiston Respublikasining «Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida»gi Qonuni raqamli ishlov berishning huquqiy chegaralarini belgilaydi [9]. UNESCOning o‘qituvchilar uchun sun’iy intellekt kompetensiyalari

doirasida inson markazli yondashuv va SI etikasi alohida yo‘nalishlar sifatida ajratilishi ushbu transferni kasbiy tayyorgarlikda hisobga olish zaruratini kuchaytiradi [10].

To‘rtinchi – refleksiv o‘zini tartibga solish va korreksiyalash mexanizmi. Pedagogik tanlovning deontologik barqarorligi harakatdan keyingi tahlilsiz ta’minlanmaydi. Talaba avval qabul qilgan qarori bilan uning oqibatlarini solishtiradi, e’tibordan chetda qolgan manfaat va ehtimoliy zararlarni aniqlaydi, keyingi o‘xshash vaziyat uchun shaxsiy qaror mezonlarini aniqlashtiradi. Refleksiv kundalik, mentor bilan kasbiy muhokama va dalillarga asoslangan qayta aloqa mazkur jarayonning pedagogik vositalari sifatida qo‘llanishi mumkin. Refleksiya faqat o‘z harakatidan qoniqish darajasini bildirish emas, burchga muvofiqlikni baholash va noto‘g‘ri tanlovni tuzatishga tayyorlikni ham nazarda tutadi.

Mexanizmlarning funksional ketma-ketligi normani shaxsiy qadriyat sifatida qabul qilish → ziddiyatli vaziyatda asosli tanlov → tanlovni raqamli kasbiy amaliyotga tatbiq etish → oqibatlarga ko‘ra refleksiv tuzatish yo‘nalishida ifodalanadi. Bu chiziqli, bir martalik bosqichlar majmui emas: real kasbiy amaliyotdagi muvaffaqiyatsizlik yoki yangi texnologik xavf talabaning me’yor haqidagi dastlabki tasavvurini qayta ko‘rib chiqishiga sabab bo‘lishi mumkin. Fu va Wengning 40 ta empirik tadqiqotni umumlashtirgan sharhida mas’uliyatli sun’iy intellektning adolat, maxfiylik, inson avtonomiyasi, shaffoflik va zarar yetkazmaslikka oid xususiyatlari aniqlangani [11] taklif etilgan mexanizmlarni raqamli vaziyatlar mazmuni bilan bog‘lash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Nazariy taklifni kelgusida tajribada tekshirish uchun deontologik pozitsiyani to‘rtta kuzatiladigan belgi orqali baholash maqsadga muvofiq: me’yoriy-aksiologik asoslanganlik – talabaning etik qoida mohiyatini kasbiy vazifa bilan izohlashi; qaroriy mustaqillik – axloqiy dilemmada muqobil yechimlarni dalillab tanlashi; raqamli-etik izchillik – ma’lumot, kontent va avtomatlashtirilgan baholash bilan ishlaganda belgilangan axloqiy mezonlarni saqlashi; refleksiv javobgarlik – o‘z qarorining ehtimoliy zararini tan olib, tuzatish choralarini belgilashi. Bular tayyor, validatsiyadan o‘tgan diagnostik shkala emas; keyingi empirik bosqichda vaziyatli topshiriqlar, kuzatish protokollari va ekspert bahosi asosida tekshirilishi lozim bo‘lgan dastlabki indikatorlardir.

Xulosa. Innovatsion ta’lim sharoitida deontologik pozitsiyani rivojlantirish pedagogik etika me’yorlarini o‘rgatish bilangina yakunlanmaydi. Uning mazmunini talabaning kasbiy burchni shaxsiy me’yor sifatida qabul qilishi, qarorini axloqiy jihatdan asoslay olishi, me’yorni raqamli muhitda izchil qo‘llashi va o‘z harakatini refleksiv ravishda tuzatishi belgilaydi. Taklif etilgan to‘rt mexanizm ayni shu jarayonning turli funksiyalarini ifodalaydi. Ularni pedagogika ta’lim yo‘nalishlarida vaziyatli tahlil, simulyatsiya va kasbiy amaliyot bilan bog‘lab qo‘llash nazariy

jihatdan asosli yo‘nalish hisoblanadi; amaliy samaradorlikka doir xulosa chiqarish esa alohida tajriba-sinov va diagnostik validatsiyani talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining «Pedagogning maqomi to‘g‘risida»gi Qonuni. 2024-yil 1-fevral, O‘RQ-901-son. – URL: https://lex.uz/docs/-6786401
2. Vaxobov A.A. Bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchisining deontologik tayyorgarligi va uni rivojlantirish omillari // Fan va jamiyat. – 2024. – № 4-2. – B. 60-62. – URL: https://journal.ndpi.uz/ss/article/view/2024-4-2-029
3. Campbell L. Teacher regulation and agency through the lens of Durkheim’s professional ethics // Ethics and Education. – 2022. – Vol. 17, No. 1. – P. 30-43. – DOI: 10.1080/17449642.2021.2013634.
4. Lindqvist H., Thornberg R., Colnerud G. Ethical dilemmas at work placements in teacher education // Teaching Education. – 2021. – Vol. 32, No. 4. – P. 403-419. – DOI: 10.1080/10476210.2020.1779210.
5. Tezcan G., Güvenç H. Ortaokul Öğretmenlerinin Mesleki Etik İkilemleri // Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. – 2020. – Vol. 49. – P. 439-460. – DOI: 10.9779/pauefd.588753.
6. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu / Ed. Y. Punie. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. – DOI: 10.2760/159770.
7. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. – Paris: UNESCO, 2022 (adopted 23 November 2021). – URL: https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-ethics-artificial-intelligence
8. Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023. – 44 p. – DOI: 10.54675/EWZM9535.
9. O‘zbekiston Respublikasining «Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida»gi Qonuni. 2019-yil 2-iyul, O‘RQ-547-son. – URL: https://lex.uz/docs/-4396419
10. Miao F., Cukurova M. AI Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO, 2024. – DOI: 10.54675/ZJTE2084.
11. Fu Y., Weng Z. Navigating the ethical terrain of AI in education: A systematic review on framing responsible human-centered AI practices // Computers and Education: Artificial Intelligence. – 2024. – Vol. 7. – Art. 100306. – DOI: 10.1016/j.caeai.2024.100306.